

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

УДК 159.98

Людмила МОРОЗ,

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри роботи з персоналом,
юридичної психології, педагогіки
та політології Академії управління МВС;

Андрій СУРОВЦОВ,

ад'юнкту кафедри роботи з персоналом,
юридичної психології, педагогіки
та політології Академії управління МВС

ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ (МЕДІАЦІЯ) ЯК НОВИЙ ІНСТИТУТ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Розглянуто суть відновного правосуддя щодо відшкодування шкоди, завданої правопорушенням. Здійснено порівняльний аналіз впливу відновного та традиційного правосуддя на потерпілого, правопорушника та суспільство. Визначено переваги застосування відновних практик у системі кримінальної юстиції.

Ключові слова: відновне правосуддя, відшкодування шкоди, моральні збитки, потерпілий, правопорушник, суспільство, ресоціалізація, психологічна реабілітація.

Рассмотрена суть восстановительного правосудия по возмещению ущерба, нанесенного правонарушением. Проведен сравнительный анализ влияния восстановительного и традиционного правосудия на пострадавшего, правонарушителя и общество. Определены преимущества применения восстановительных практик в системе криминальной юстиции.

Ключевые слова: восстановительное правосудие, возмещение ущерба, моральный ущерб, пострадавший, правонарушитель, общество, ресоциализация, психологическая реабилитация.

The essence of restoration justice as to damages caused by an offence is considered in the article. The comparative analysis of the influence of restoration and traditional

justice on a victim, offender and community is carried out. The advantages of applying the restoration practices in the system of criminal justice are defined.

Keywords: *restoration justice, damages, moral damage, victim, offender, community, resocialization, psychological rehabilitation.*

Проблема забезпечення відшкодування моральної та матеріальної шкоди потерпілому в сучасній правовій системі України дійшла критичної межі й потребує негайного втручання законодавчих органів.

Слід зазначити, що на шляху до демократизації українського народу за часи незалежної України чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (КПК) зазнав певних змін і доповнень. Проте, на нашу думку, сучасне кримінальне судочинство акцентоване перш за все на злочинцях. Так, за чинним КПК правам підозрюваного, обвинуваченого, підсудного й засудженого присвячено понад 70 статей, а правам та обов'язкам потерпілого (він, на відміну від вищезгаданих суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, несе також і обов'язки, виконання яких забезпечується під страхом притягнення до кримінальної та адміністративної відповідальності) – близько 25 статей [6]. При цьому ст. 2 КПК передбачає охорону прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь. Більше того, ст. 16 КПК закріплює положення про те, що правосуддя в кримінальних справах здійснюється на засадах *рівності* громадян перед законом і судом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду й характеру занять, місця мешкання та інших обставин.

Постає питання: яке місце потерпілого в процесі правосуддя? Чи забезпечує кримінально-процесуальний закон рівність потерпілого і правопорушника? Чи достатньо захищені чинним законодавством права потерпілого? Чи забезпечується законом задоволення потреб потерпілого з відшкодування шкоди завданим правопорушенням?

Проблему забезпечення рівності сторін у суді, посилення статусу потерпілого та реінтеграцію правопорушника в суспільство досліджували такі правознавці, як М. Костицький, В. Маляренко, В. Сегедін та ін. Проте відновне правосуддя як новий інститут із від-

шкодування шкоди, завданої правопорушенням, не було предметом їх дослідження.

Мета цієї статті – висвітлити суть відновного правосуддя щодо відшкодування шкоди, завданої правопорушенням.

Відновне правосуддя – це добровільна відповідь на злочинну поведінку, що ґрунтується на залученні громади і яка спрямована на те, щоб організувати зустріч жертви, правопорушника та громади задля того, аби залагодити шкоду, спричинену кримінальною поведінкою [2, с. 18].

Відновлення шкоди, завданої правопорушенням, відбувається за умов, якщо потерпілий добровільно погодиться на примирення з правопорушником, а правопорушник, визнавши свою вину, примириться з потерпілим і за взаємною домовленістю з останнім погодиться відшкодувати йому матеріальні й моральні збитки. Взяття відповідальності означає усвідомлення наслідків учиненого діяння, відшкодування шкоди, а також визначення такої стратегії свого майбутнього, яка виключала б кримінальні способи розв'язання проблем. У разі дотримання цих умов відшкодування завданої шкоди є ефективнішим, ніж традиційна модель із забезпечення відшкодування шкоди. Більше того, відновна модель правосуддя передбачає тенденцію забезпечувати психологічну реабілітацію учасників правопорушення. Психологічно-реабілітаційні процеси відбуваються за умов комунікативної взаємодії потерпілого, правопорушника та громади. Діалог, побудований на добрій волі та порозумінні, забезпечує позитивні зрушення в осмисленні негативних наслідків злочинного посягання. Процес спілкування дозволяє позбутися негативних емоцій, переживань і зняти стресовий стан. Таким чином, відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, полягає не лише в задоволенні потреб матеріальних і моральних, а й психологічних. Традиційна модель правосуддя, на нашу думку, не забезпечує повноцінно відновні процеси із відшкодування шкоди.

Щоб краще зрозуміти суть відновного правосуддя, слід звернутися до статті норвезького кримінолога Н. Крісті «Конфлікти як власність», яка в середині 70-х років ХХ ст. суттєво вплинула на світову правову думку. У цій статті, аналізуючи західну модель правосуддя, відомий кримінолог дійшов висновку, що держава «вкрала»

у людей можливість самим розв'язувати свої конфлікти. Головними фігурами судочинства стали не жертва і правопорушник, а держава і правопорушник. Конфлікти перейшли «у власність» юристів. Про це свідчить також організаційна структура судів, спрямована виключно на змагальність сторін, а не на співпрацю. Звісно, змагальність кримінального процесу є надзвичайно важливим принципом судочинства для встановлення обвинувачення, особливо щодо серійних убивств, тероризму й організованої злочинності. Однак дуже часто у справах про злочини проти здоров'я, честі й гідності особи чи проти власності змагальність виключає можливість подальшої нормалізації відносин між сторонами. І в цій ситуації найбільше втрачає жертва. Вона не тільки страждає, несе матеріальні витрати або зазнає фізичного болю, а й втрачає право на участь у справі щодо неї [2, с. 14].

Проаналізувавши кримінально-правові норми щодо потерпілого, можна сказати, що він не є рівним учасником кримінального судочинства. Роль потерпілого визначена формальними правилами участі в кримінальному процесі, які задекларувала держава (обов'язок подавати докази; права заявляти клопотання, брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду і постанови народного судді, а за наявності відповідних підстав – на забезпечення безпеки; підтримувати обвинувачення; потерпілий може брати участь у судових дебатах). Як видно, потерпілий контактує лише з посадовими особами (слідчий, прокурор, суддя). Враховуючи навантаження на органи дізнання із розгляду заяв про злочин, а також на слідство із розслідування кримінальних справ, можна дійти висновку, що потерпілий позбавляється належної йому уваги з боку працівників правоохоронних органів. Потерпілі часто відчують потребу поділитися своїми емоціями й отримати підтримку [4, с. 62]. Це природна реакція на таку ситуацію. Проте близькі не завжди можуть надати відповідну допомогу, зазвичай їм неприємно та незручно слухати про подібні переживання. Кваліфіковано допомогти потерпілому зможе психолог. Але в практичних підрозділах, державних органах така робота психолога з потерпілим не передбачена.

Не кожний працівник, що розглядає справи про злочин, зможе задовольнити емоційні потреби потерпілого. Тому нерідко потерпілий за таких обставин використовує своє право скажитись у відповідні інстанції. Зростання емоційної напруженості спрямовується на працівників правоохоронних органів, що знижує їхній авторитет у суспільстві. Неприємні ситуації складаються у випадках відмови в задоволенні клопотань потерпілого, тобто в реалізації його єдиного права, регламентованого КПК.

Злочином завдано як матеріальної, так і моральної шкоди насамперед потерпілому. Незважаючи на скоєння правопорушення, правопорушник теж переживає негативні наслідки свого діяння. Правопорушник, особливо це стосується неповнолітніх, часто відчуває потребу в підтримці, співчутті й розумінні. Він прагне, щоб його вислухали, при цьому не моралізували з приводу його вчинків. Правопорушник переживає сильні емоції: страх, гнів, сором. Він потребує допомоги, щоб «стати на шлях каяття», «зцілитися» [4, с. 63]. З плином часу, коли правопорушник зазнає осуду близьких, рідних і суспільства, починає шкодувати про скоєне правопорушення та шукати шляхи виправлення ситуації.

Максимально виправдане усунення шкоди для правопорушника – це відчутти порозуміння, попросити пробачення в потерпілого та відшкодувати збитки, завдані злочином. Потерпілий, у свою чергу, зможе висловити свою думку щодо правопорушення, розповісти про свої переживання щодо наслідків злочинного діяння та запропонувати своє бачення розв'язання проблеми. У створеній ситуації вони зможуть піти на компроміс на визначених ними умовах, що надалі дасть змогу запобігти злочинним проявам у майбутньому. Потерпілий зрозуміє, чому саме він став жертвою злочину, та зробить для себе певні висновки, аби запобігти віктимізаційним проявам своєї поведінки. Правопорушник має можливість взяти активну участь у плануванні свого майбутнього замість пасивного очікування рішення від інших. Унаслідок цього в нього посилюється відчуття відповідальності за своє життя та готовність відшкодувати збитки [4, с. 65].

За традиційною системою правосуддя в ситуації, коли рішення приймаються за правопорушника, відповідальність є формальною.

Крім того, правопорушники схильні будувати логічну схему само-виправдання: вина за скоєне переноситься на обставини або навіть на потерпілого. При цьому суперницький характер судового процесу тільки закріплює такі стереотипи [4, с. 63].

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що рівність громадян перед законом і судом зможе бути досягнута, якщо їм надати можливість самим вирішити ситуацію щодо усунення шкоди, завданої правопорушенням. Це може бути досягнуто в тому випадку, коли потерпілий і правопорушник будуть активно взаємодіяти між собою для вирішення конфліктної ситуації. Традиційне судочинство, навпаки, після скоєння злочину розводить потерпілого і правопорушника на сторони протистояння, де починається змагальний процес.

Можливість самим розв'язати конфлікт, на нашу думку, буде сприяти позитивному зрушенню в кримінальному судочинстві щодо задоволення потреб потерпілого та реінтеграції правопорушника в суспільство.

Нині відновним правосуддям упроваджується новий напрям із забезпечення відшкодування шкоди, завданої правопорушенням. З огляду на це під відшкодуванням шкоди, завданої правопорушенням, закріплюється можливість не лише задовольнити потреби потерпілого щодо усунення матеріальних і моральних наслідків, спричинених злочином, а й надати правопорушнику самому визначитися, як діяти далі: чи інтегрувати в злочинний світ, чи реінтегрувати в суспільство.

Крім того, кожен злочин, правопорушення впливає на оцінку суспільства щодо спроможності правоохоронних органів на належному рівні протистояти кримінальним проявам у майбутньому. Традиційне правосуддя не враховує проблеми усунення негативних наслідків злочину, які впливають на мораль суспільства. Особа, яку засудили за будь-який злочин у суспільстві, вважається соціально неповноцінною. Також у суспільстві формується стереотип сприйняття засуджених, постійно наявний страх учинення ними нових, жорстокіших злочинів. Усе це провокує правопорушника до ведення антисуспільного способу життя. І надалі він справді може скоїти рецидив, оскільки суспільство не надає необхідної йому уваги й розуміння. За

відсутності соціально-психологічного супроводження процес реінтеграції правопорушника в суспільство проходить на дуже низькому рівні або зовсім не відбувається.

Ставлення суспільства до скоєного правопорушення можна розглядати як один із факторів заподіяння шкоди. Відновне правосуддя має неабиякий вплив на формування думки суспільства щодо злочинної поведінки та злочинної події, пропонує інший підхід до усунення шкоди, завданої суспільству. Після виконання умов договору (про відшкодування завданих збитків), укладеного в процесі медіації між потерпілим і правопорушником, задовольняються потреби учасників процедури, а також змінюється оцінка суспільством злочинного діяння. Таким чином, застосування відновної процедури забезпечує збалансування соціально-психологічних відносин між суспільством і правопорушником.

Щоб визначити роль відновного правосуддя у відшкодуванні завданої шкоди, розгляньмо поняття злочину з позиції кримінального та відновного правосуддя. Традиційне правосуддя розглядає злочин як завдання шкоди державі, що визначається у винних діях особи (умисних або з необережності) щодо порушення закону. Також традиційне правосуддя встановлює винність, яка виражається у завданні емоційних хвилювань, стресу, фрустрації тощо. Відновне правосуддя розглядає злочин як насилля над людьми і спотворення стосунків, яке породжує зобов'язання привести все до ладу, виправити ситуацію. Також залучає потерпілого, злочинця і громаду до пошуку шляхів розв'язання проблем, які сприяли б відшкодуванню збитків, примиренню та відновленню довіри [3, с. 143].

Упровадження відновного правосуддя в Україні почалося з 2003 р. На території України діють десять регіональних центрів громадських організацій, що впроваджують програми відновного правосуддя, набуваючи власного досвіду й розвиваючи класичну модель медіації. За даними Українського Центру Порозуміння, лише за перші півтора року впровадження програм ВП (дані на квітень–липень 2007 р.) в Україні з 883 справ 590 (66 %) були розцінені як придатні для медіації; для 112 (19 %) справ були організовані зустрічі в межах програм відновного правосуддя; 89 (79,5 %) цих зустрічей завершилися угодою між потерпілим і правопорушником; 82 (92,1 %) угод із загальною

кількості укладених завершилися повним або частковим відшкодуванням матеріального збитку потерпілим [7, с. 77].

Таким чином, проблема відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, за традиційним правосуддям потребує впровадження інноваційних підходів. Чинна система відшкодування шкоди не дає змоги на належному рівні враховувати потреби потерпілого, правопорушника і суспільства. Функціонування відновного правосуддя в Україні є важливим чинником допомоги не лише потерпілому та ресоціалізації правопорушника, а й допомагає правоохоронним органам швидко й ефективно приймати рішення у справах, за якими відбулася медіація. Аналіз підходів до відшкодування завданої шкоди, що пропонує нам відновне правосуддя, надає можливість оптимально забезпечити інтереси потерпілого, суспільства і правопорушника.

Потрібно розробити чіткий напрям відновних процедур і закріпити їх на законодавчому рівні, внести їх у норми КПК. Це дасть можливість проводити процедури примирення підготовленими спеціалістами (психологами) для забезпечення максимального відшкодування шкоди, завданої правопорушенням, як у матеріальному плані, так і з відновлення соціально-психологічних відносин у суспільстві. Працівник органу дізнання та слідчий мають спрямовувати свою діяльність у межах, передбачених законом, – розглядати заяви про вчинення злочину і розслідувати кримінальні справи, а не займатися на зазначених стадіях процесом примирення потерпілого і правопорушника. Іноді результати таких примирень посадові особи можуть використовувати на свою користь. За таких умов ігноруються потреби як потерпілого, так і правопорушника.

Крім того, необхідно провести дослідження у сфері компетенції суду щодо встановлення розміру морального збитку, завданого правопорушенням. Чи може людина, яка не має психологічної підготовки, об'єктивно встановити збиток, повною мірою проаналізувати емоціонально-психологічну шкоду, яка була заподіяна потерпілому, оцінити ступінь моральних страждань? Відновне правосуддя розв'язує цю проблему.

Перспективним напрямом дослідження є заходи зменшення навантаження на службового виконавця, що дасть можливість ефектив-

ніше виконувати функції з відшкодування шкоди, завданої правопорушенням.

Отже, відновне правосуддя визначає пріоритет розвитку нового інституту відшкодування шкоди, завданої правопорушенням. Альтернатива такого інституту полягає в оптимальному забезпеченні нормалізації психологічного клімату в суспільних відносинах між учасниками протиправної події. Закордонний досвід засвідчує переваги використання відновних практик у системі кримінальної юстиції з відшкодування шкоди, завданої правопорушенням. Сатисфакція потерпілого та ресоціалізація правопорушника у процесі відновного правосуддя проходять на вищому рівні, ніж під час судового розгляду справи. Позитивні показники отриманих досліджень привели до того, що, наприклад, у Німеччині та Бельгії (країни романо-германської правової сім'ї, куди входить і Україна) вже широко використовуються процедури відновного правосуддя. Спершу були внесені зміни до матеріального та процесуального права цих країн, а потім прийнято закон, який визначив поняття відновного правосуддя (медіація), закріпив основні принципи ведення програми відновного правосуддя та статус медіатора.

В Україні, на жаль, немає процесуальних можливостей для застосування програм примирення. Реалізація відновного правосуддя в нашій державі поки що має експериментальний характер у пілотних програмах і проектах. Тому впровадження норм відновного правосуддя у кримінально-правову систему України надасть можливість оптимально забезпечувати процеси відшкодування шкоди, завданої правопорушенням.

Список використаних джерел

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : основні чинні кодекси і закони України / уклад. та голов. ред. Ю. П. Єлісєвенко. – К. : Махаон, 2003. – 1574 с.
2. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України / Землянська В. В. – К. : Вид. Захаренко В. О., 2008. – 200 с.
3. Говард З. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / Говард З. ; [пер. з англ. М. Яковлева]. – К. : Універ. вид-во «Пульсари», 2004. – 224 с.

4. Соціальна робота і програми відновного правосуддя: теорія та практика / [Гірник А. М., Горова А. О., Дума Л. П., Землянська В. В. та ін.]. – К. : Вид. Захаренко В. О., 2009. – 216 с.

5. Райт М. Восстановительное правосудие – путь к справедливости / Райт М. ; [пер. с англ.]. – К. : Изд. Захаренко В. А., 2007. – 304 с.

6. Відновне правосуддя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.google.ru/ua.textreferat.com>

7. Соціально-економічне дослідження впровадження програм відновного правосуддя в громаді : щоквартальний бюлетень // Відновне правосуддя в Україні. – 2008. – № 2 (10). – С. 96.